

м-р Кире Филев

Факултет за образовни науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип, kire.filov@ugd.edu.mk

КУЛТУРНИОТ И ОПШТЕСТВЕНИОТ ЖИВОТ НА ЕВРЕИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА ДО ДЕПОРТАЦИЈАТА НА 11 МАРТ 1943 ГОДИНА

(по повод 70 годишнината од депортацијата на Евреите од Македонија)

Депортацијата на Македонските Евреи од 11 март 1943 година секако е најжестокиот криминал против човештвото во помодерната македонска историја. На 11 март 2013 се навршија 70 години од мрачното мартовско утро, кога во смрт беа одведени 7.215¹ Македонски Евреи, од Скопје, Битола и Штип.

Македонските Евреи за прв пат се споменуваат за време на Римската Империја. Најстариот доказ за нивната присутност на овие простори е синагогата во Скупи, откриена во 1930 година од страна на Зоси Петровиќ², која датира од III век п.н.е. Подоцна, мали еврејски заедници се споменуваат во XI век. За главен рабин во Охрид се споменува Меир Костурски, па дури и Охридскиот архиепископ, од 1107-1120 година, бил покрстениот евреин Леон (Лав) Мунг. Најголем број Евреи на Балканскиот полуостров се населиле во средниот век, поточно во 1492 година кога папата Климент VI со наредба ја овластил озлогласената Инквизиција да ги прогонува евреите.³ Се проценува дека во тој период од Шпанија и Португалија (каде и инквизицијата била најбрутална), се иселиле околу 300.000 евреи. Најголем дел од нив се населиле во европска Турција, бидејќи султанот Бајазит II, сметал дека со нивното населување ќе ги придонесат за развитокот на трговијата и банкарството во Турција. Се проценува дека од овој бран во Европска Турција се населиле приближно 100.000 евреи, од кој 90% се населиле на Балканскиот полуостров. Најголем дел од овие Евреи се населиле во Солун и Цариград. Новите емигранти со себе го носеле своето знаење за трговијата, манифактурата, особено текстилната обработка и печатарството, а многу од нив и своето богатство. Со своето доаѓање Евреите во Македонија го развиле внатрешниот промет и значително придонеле за заживување на балканскиот пазар. Извезувале кожи, волна, восок, памук... Увезувале метали, занаетчиски производи, луксузни ткаенини, стакло и други предмети. Се смета дека Евреите биле први во Македонија кои во трговијата ја вовеле примената на меници, чекови, осигурувања и слично.⁴ Како занаетчии, Евреите се вклучиле во изработката на барут, оружје, кожа, чоја, свила итн. Еден од четирите фактори кои придонеле за тоа градовите во Македонија во XV и XVI век да станат вистински економски центри, се наведува масовното доселување на Евреите, кои биле искусни занаетчии и трговци, поседувале голем капитал, што секако придонело за стопански развој на поголемите центри во Македонија.⁵ Меѓутоа, како и сите други и Евреите имале свои падови и успеси. Така, XVI и првата половина на XVII, бил период на расцут на еврејската култура во Македонија. До средината на XIX век еврејските и грчките трговци доминирале во македонската трговија, а во втората

¹ Различна е бројката на депортираните Евреи од Македонија, подолу во текстот се запишани сите извори.

² The Jews of Monastir Macedonia, The Life and Times of the Departed Jewish Community of Bitola, Shlomo Alboher, Jerusalem, Israel, стр. 18

³ Штипските евреи, Зборник на трудови и сеќавања, Еврејска заедница во Македонија, Скопје, 1999 година, стр. 44

⁴ Цитиран труд, Штипските евреи..., стр. 46

⁵ Цитиран труд, Штипските евреи..., стр. 47

половина на XIX век оваа предност преминала во рацете на македонската буржоазија. Но, и покрај тоа, Евреите имале огормен удел во трговијата на македонските но и на балканските пазари.

Во втората половина на XIX век, во Македонија се појавиле еврејските индустриски претпријатија. Овие, меѓу првите во Македонија започнале да се организираат во работнички синдикати. Еден од главните социјалистички центри во Османлиската држава станал Солун. Меѓу првите пропагатори во Солун биле Аврам Бенарое, Јосиф Нехама, Васил Главинов, Димитар Влахов, Ангел Томов и други.⁶

Балканските војни, како и Првата светска војна биле погубувачки за Македонија. Според Версајскиот мировен договор, била создадена нова држава, Кралството на Србите, Хрватите и Словенците. Македонија станала Јужна Србија. Новиот режим како се однесувал со Македонците, така се однесувал и со нивните сограѓани Евреите. Тие веќе долго време живееле во Македонија и било нормално да се чувствуваат како Македонски евреи. Започнала масовна асимилација на населението во Македонија. Започнала дискриминација и масовно посрбување на населението. Благодарение на агитатори во Битола се случил настан кој го пишувале сите весници во Македонија. Имено, евреин бил обвинет за убиство на христијанско момче, со цел неговата крв да ја искористи за печење на некои колачиња за еврејскиот празник Песах.⁷ Поради овој настан Евреите биле напаѓани низ улиците на Битола, биле тепани и затворани.⁸ Во 1922 година солунскиот весник "El Pueblo" објави дека на 17 март Шмуел Песах од Битола бил обвинет за киднапирање и убиство на едно христијанско момче. Населението бесно на Евреите, па демонстранти го нападнале еврејското маало во Битола. Се вклучил и полицискиот командир, биле уапсени пет демонстранти и мирот повторно бил вратен во таа област. Во 1926 година, повторно имало случај на крвна одмазда. Повторно заслужни биле српските агитатори. Две христијански деца биле донесени во подрумот на една еврејска кука и им било кажано да викаат за помош. Кога командантот на полицијата дошол на местото на настанот слушнал викање „Евреите ја сакаат нашата крв.“ Еврејскиот доктор Моше Гераси застанал помеѓу двете групи и започнал да ги испрашува малдинците. Во текот на истрагата децата признале дека биле принудени од страна на агитатори да го направат она што го направиле. Подоцна тие агитатори биле уапсени.⁹

Во периодот помеѓу двете светски војни и до почетокот на Втората светска војна, Евреите живееле во еврејски заедници, односно во еврејски маала. Имале свои еврејски клубови, каде им биле дадени на располагање весници, списанија и други еврејски публикации. Еден од весниците што се дистрибуирал во еврејските заедници бил „Жидовска свијест“ од 1920 година. Интересно е да се напомени дека евреите организирани во разни организации и здруженија им помагале на најсиромашните членови на заедницата. Во Штип била организирана аматерска драмска секција, која успеала да подготви и на единствената сцена во тоа време во Штип, во зградата на хотелот „Гранд“ да изведе драмски претстави на јазикот кој го зборувале евреите во Македонија.¹⁰ Според сеќавањата се одиграле две претстави и тоа едната со содржина од животот на Евреите во Русија, а втората од животот на кралицата Естер од најстарата

6 Цитиран труд, Штипските евреи..., стр. 48

7 Еврејски празник на ослободувањето од египетското ропство

8 Цитиран труд, The Jews of Monastir Macedonia..., стр. 53

9 Цитиран труд, The Jews of Monastir Macedonia..., стр. 53

10 Македонските евреи го зборувале „Ладино“ јазикот. Тоа е јазикот на евреите доселени од Шпанија.

еврејска историја.¹¹ Освен драмската секција, во Штип функционирал и младински хор. Постојал и младински фудбалски клуб под името „Хакоах“. Капитен на тимот бил Исак Барух Леви.¹² Во периодот пред почетокот на Втората светска војна, Евреите во Македонија имале свои училишта, хуманитарни организации кои активно учествувале во општествениот и културниот живот во Македонија. Еврејските заедници биле главно во централните градски подрачја.

Со почетокот на Втората светска војна, започнал хоророт за Евреите, како во Македонија, така и низ цела Европа. До почетокот на Втората светска војна во Македонија живееле околу 8.000 Евреи во Битола, околу 3.000 во Скопје и околу 500 во Штип. По 6 април 1941 година, мал дел од младите Евреите се вклучиле во Народноослободителното движење во Македонија. Еден од најактивните во НОД бил Исак Сион, кој бил член на КПЈ и бил тесно поврзан со партиската ќелија во Штип. Како што напоменавме, мал бил бројот на Евреи кои се вклучиле во НОД, но активно го помагале движењето. Во Штип во 1942 година била покрената акција за собирање прилози во злато за потребите на НОД. Од штипските Евреи бил собран значаен прилог за потребите на НОД.

Во јануари 1941 година Бугарија го донела „Законот за заштита на нацијата“, работен по урнат на германските антисемитски закони. При спроведување на „Законот за заштита на нацијата“ посебно се водело сметка за четвртата глава која се однесувала „За имотот на лица со еврејско потекло“, како и на петтата глава „За професионалната и економската активност на лицата со еврејско потекло“. Во овој закон биле наведени сите можни занимања со кои не смееле да се занимаваат Евреите со што им била намалена можноста да се заработи за пристоен живот. Со одземање на основните граѓански права всушност почнала бездушната и систематска ликвидација на Евреите во границата на тогашното трето бугарско царство. Уште од самиот почеток бугарските окупаторски војски започнале со спроведување на Законот. Биле обележани куќите на Евреите, им било забрането движењето, односно, имале полициски час, им биле ограничени дејностите со кои можеле да се занимаваат итн.

На 11 март 1943 година, во раните утрински часови, во Битола, Скопје и Штип, била спроведена акцијата за апсење и депортирање на Евреите од Македонија. По потпишувањето на договорот од 22 февруари 1943 година, Бугарија се обврзала да исели околу 20.000 Евреи од окупираните територии, т.е. од Македонија и Тракија. Договорот бил потпишан од Александар Белев¹³ и Теодор Данекер.¹⁴

Улиците биле блокирани, еврејските населби биле опколени со бугарска војска и полиција. Се влегувало во секоја еврејска куќа, населението насилно било истерувано на улица, а пљачкувањето на покуќнината се одвивало на лице место. Се проценува дека имотот и средствата на депортираните Евреи од Македонија изнесувал 16 милиони американски долари.¹⁵ Сите Евреи од Македонија биле однесени во Монополот во Скопје, од каде, биле пренесени во озлогласениот логор Треблинка во Полска.

За бројот на депортираните Евреи постојат различни податоци во бугарските официјални списоци. Постојат две групи оригинални списоци за македонските Евреи направени во самиот логор непосредно пред депортацијата; бугарски, според кој во

¹¹ Цитиран труд, Штипските евреи..., стр. 56

¹² Цитиран труд, Штипските евреи..., стр. 56

¹³ Комесар на Комесарството за еврејски прашања при Министерството за внатрешни работи и народно здравје во Софија

¹⁴ Германски капетан на заштитните одреди (СС-дивизии)

¹⁵ Димитар Чулев, Треба да добиеме морална сатисфакција од Бугарија, Интервју-Виктор Мизрахи, Претседател на Еврејската заедница на Македонија, Утрински весни, бр. 1115, 16 октомври 2006 година

«МЕЃУНАРОДЕН ДИЈАЛОГ: ИСТОК - ЗАПАД (КУЛТУРА, СЛАВЈАНСТВО И ЕКОНОМИЈА)»

логорот во Скопје се наоѓале 1702 семејства со 7056 членови, и германски, според кои во логорот се наоѓале 1828 семејства со 7162 членови – со основни податоци. Во тајното писмо од 18 март 1943 година од А. Вите, германски конзул во Скопје, испратено до Министерството за надворешни работи во Берлин, се наведува дека се иселени 7240 Евреи. Во извештајот на Германската легација во Софија до Главната царска управа за безбедност и работи за иселувањето на Евреите од Бугарија се наведува дека се иселени 7122 лица македонски Евреи. Вкупниот број на депортирани Евреи од страна на бугарските власти изнесувал 11.400 лица. Тука се вбројуваат Евреите од Егејска Македонија, Вардарска Македонија и Тракија.

Депортацијата за Евреите од Македонија завршила катастрофално. 95% од македонските Евреи ги загубиле своите животи во логорот Треблинка.

Еве што вели Шела Сион, преживеана Еврејка од Штип за депортацијата: „Тој ден, на 11 март, рано наутро, во 4,5 часот, ни затропаа на вратата војниците и ни рекоа брзо да слегнеме долу. Јас живеам во еврејското маало. Се создаде голема колона Евреи. Пеш заминавме кон железничката станица во Штип, а потоа не качија во вагоните. Не претресоа од глава до петици, ни зедаа се што имавме, од злато до сите драгоцени раноти. Беше страшно. Не однесоа во скопскиот монопол, каде останавме 3 недели. Моја среќа е што имав сестра во Приштина, која таму беше мажена и која знаеше да зборува германски јазик. Таа дојде на станицата да не види. Мојата мајка ме турна кон мојата сестра, таа ме прифати и никој од војниците не забележа дека мајка ми имаше претчувство што ќе се случи и ме фрли во преграката на сестрами. Така јас се спасив, останав жива.”¹⁶

Живеејќи во Македонија Евреите својата култура и традиција ја споделиле со своите соседи, Македонци, Тирци, Роми, Власи и др. Кога бил запрашан Мориц Романо како живееја Евреите, одговорил: „Башка” – затоа што ги следеа своите традиции, култура, религија, јазик и своите обичајни и религиски норми и „Барабар” со сите други делејќи ја заедничката историја, судбина, соживот, празнувајќи, славејќи и тагувајќи со своите соседи, пријатели, познаници, неевреи.”¹⁷

¹⁶ Интервју на Шела Сион за Радио Штип, дадено на 11 март 2013 година во Штип.

¹⁷ Сеќавање на соседот Евреин, Македонска ризница, електронско списание, 8 март 2013, стр. 43, ISSN 1857-8314